

В Украине та на Украине:
зауваги до новітнього граматичного filioque

Резюме

У статті розглядається питання про використання граматичної форми *в Украине* в російській мові. Показано, що ця форма з погляду системи, з погляду норми та з погляду історії мови є цілком правомірною і вживалася ще класиками російської літератури. Типологічно ситуація подібна до історії форм *в Руси – на Руси, на Москве – в Москве*. Сучасні прагнення не допустити до використання в російській мові Росії форму *в Украине* і проголошення натомість форми *на Украине* єдино нормативною базуються виключно на ідеологічних засадах.

Ключові слова: Україна, Русь, Москва, українська мова, російська мова, ономастика, топонімія.

Summary

Nikolay I. Zubov. *В Украине and на Украине: Remarks to the Recent Grammatical Filioque*

The article concentrates on the application of the *в Украине* structural form in Russian. It is evident that this form is vital enough for usage from the points of view of systematic structure, universal rules and the language history, as it was used since the classical Russian literature period. Typically, the phenomenon coincides with the history of *в Руси – на Руси, на Москве – в Москве* forms. The contemporary trends to prevent the *в Украине* form from public circulation in Russian language in Russia and proclamation of the *на Украине* form as the only plausible instead, are solely based on the ideological reasons.

Keywords: Ukraine, Rus, Moscow, Ukrainian language, Russian language, onomastics, toponymy

Спонукуванням до пропонованих зауваг послуговували дві публікації однієї статті доктора філологічних наук, професора, члена Міжнародного ономастичного комітету, Ономастичної та Термінологічної комісії Міжнародного комітету славістів, головного наукового співробітника Інституту мовознавства РАН О. В. Суперанської. Перша з публікацій під назвою «Об опасности близкородственного двуязычия» розміщена на інтернет-порталі

російського Інформаційно-дослідницького центру «История фамилий»¹, науковим керівником якого є доктор філологічних наук, професор, фахівець з проблем загальної і російської ономастики М. В. Горбаневський. Її дубль під назвою «Об опасности украинизации антропонимов» опублікований у січневому числі за 2008 рік єдиної у своєму роді російської науково-популярної газети «Мір ім'єн и названій», що видається тим же самим центром.

Коли б не той високий рівень щаблів наукової табелі про ранги, що його посідають московські автор та публікатори статей, то можна було б в українській науковій періодиці взагалі не реагувати на подібні антиукраїнські випадки. Але ж, як казав відомий кіногерой Павла Луспекаєва, за державу обідно. У даному випадку – навіть за дві держави. Ну чого варта заява, що в Україні є 30 національностей (лише? – насправді понад 100!) і що всі вони проголошені українцями? Чого варта констатація, що українська мова розмежувалась з російською (між рядками – відгалузилась від неї!) тільки з XV-XVI ст.? А чого варта пропозиція писати в українських офіційних документах імена етнічних росіян, що є громадянами України, виключно по-російськи у разі графічного збігу цих антропонімів в обох мовах? Хто повірить, що це сказано вченим, що входить до Ономастичної та Термінологічної комісії Міжнародного комітету славістів? Але ж ось цитата: «... в документах русского человека по имени *Белан Алексей Евгеньевич* пишут *Белан Олексій Євгенійович* <...> Я бы оставила всю эту формулу имени: *Белан Алексей Евгеньевич* в документе на украинском языке без всяких изменений, поскольку те же самые буквы есть в русском и украинском алфавитах. Пусть в произношении это звучит несколько иначе, зато мы сохранили документальную точность».

Це ж наскільки треба не орієнтуватися у відмінностях фонетики російської та української мов! Утім, при читанні твору О. В. Суперанської взагалі виникає враження, що його автор і справді уявляє українську проблематику на рівні Валуєвського циркуляру та Емського указу. Ось, наприклад, дослідниця стверджує, що примусова українізація російських імен *Александр, Елена, Ефрем* тощо внаслідок заміни їх в офіційних документах українськими іменами

¹ Суперанская А. В. Об опасности близкородственного двуязычия // URL. Режим доступа: <http://www.familii.ru/index.php?pCode=publication&p=&pID=100>

Олександр, Олена, Охрім та ін. псують російську самоідентичність. Начебто й не знає вона про офіційну українсько-російську двомовність українського паспорта. А взагалі чи здогадується автор, що підступні українці «українізували» ці та багато інших грецьких із походження антропонімів ще з часів княгині Ольги, а то й раніше: адже з тих пір походять сучасні українські форми названих та маси інших антропонімів. І як же тоді бути з молодим віком української мови, яка пішла у світи без фонетики и граматики (так пише О. В. Суперанська!) і стала мовою лише тоді, коли використала російський діалектний непотріб (майже так пише О. В. Суперанська!). А як наразі з іменами *Александр, Елена, Ефрем* і под., які росіянам «підсунули» хитрі і льстиві греки (див. їх літописні характеристики) через старослов'янську мову? Та й сама сучасна російська літературна мова за малим чи не є ізводом болгарського варіанту старослов'янської мови. Чи не зіпсувало це російську самоідентифікацію?

У цілому ж від названих публікацій складається таке враження, що уявленню деяких сучасних не те що пересічних росіян, але й провідних філологів Російської Федерації Україна ввижається зоною сегрегації та апертеїду, де росіяни та українці змушені існувати у паралельних вимірах і не перетинаються в житті. Хоча ні – перетинаються, бо О. В. Суперанська пише, що їм доводиться спілкуватися близькоспорідненими мовами. Але від двомовності тут слід відмовитися, тому що «рядового человека, не прошедшего длительной специальной подготовки, невозможно обучить всем тонкостям украинского и русского правописания, произношения, словоупотребления. В его сознании непременно произойдёт **креолизация**, т. е. смешение обоих языков, и через 10–20 лет не будет ни русского, ни украинского языков, а получится пёстрая смесь восточнославянских наречий». Отакої!

Як ідеал О. В. Суперанська наводить міжнародні з'їзди славістів, де кожен говорить своєю слов'янською мовою і всі усіх розуміють. Слава Богу, що з'їзди відбуваються раз на 5 років, що коло їх учасників не є визначальним для мовної ситуації Славії і що ці славісти, як правило, пройшли тривалу спеціальну підготовку! Інакше всі слов'яни давно скотилися б до загальнослов'янської

креолізації. Схаменемо російську колегу як очевидець: навіть за умов штучної мовної ситуації з'їзду славістів учасникам часто-густо доводиться долати міжслов'янські мовні бар'єри за допомогою третьої мови-посередника (і тут російська мова як *lingua franca* є поза конкуренцією) або за допомогою колег, що витлумачать у випадку потреби, наприклад, росіянину поляка, або поляку болгарина тощо. А ось нехай спробує російська колега поспілкуватися виключно російською мовою у Польщі, чи Словенії, чи Македонії (названі для прикладу країни трьох останніх Міжнародних з'їздів славістів) тощо в магазині, у транспорті деінде. Що з того буде? А вже запропонувати подібний варіант комунікації як взірець для вирішення мовної ситуації в Україні – це навіть не навертати її до сценічних діалогів Штепселя і Тарапуньки (з їх рімейками на сучасному українському телебаченні), а указувати шлях до такого лінгвістичного трилеру, що сам Хічкок міг би позаздрити наслідкам з його сюжету!

Відтак звернемося до визначеної назвою статті проблеми. О. В. Суперанська у преамбульній частині своїх публікацій особливо підкреслює: «... пишу *“на Украине”*, а не *“в Украине”*, потому что пишу по-русски».

Взагалі кажучи, треба знати своїх класиків і пам'ятати їх. Або забути і вилучити з начальних програм Російської Федерації. Бо ось натрапить допитливий школяр чи студент на написане ними *в Украине, в Украину* – і ніхто з означених представників російської ономастичної школи та їх вихованців йому не пояснить, чому це воно не по-російськи. Звернемося для прикладу до творчості поета-декабриста К. Ф. Рилєєва, який до поеми «Войнаровский» додає написаний істориком-декабристом О. Й. Корніловичем життєпис Мазепи, де читаємо наступне: «*Между тем шведы были разбиты при Добром и Лесном, и Карл обратился в Украину*»² (тут і надалі у цитуванні виділяється нами. – М. З). У життєпису Войнаровського, написаному декабристом О. О. Бестужевим, також читаємо: «*Участник тайных замыслов своего дяди, Войнаровский в решительную минуту впадения Карла XII в*

² Рылеев К. Ф. Сочинения / Сост. Г. А. Кослосовой. Вступ. ст. и прим. А. М. Пескова. – М.: Правда, 1988 – С. 205.

Украину отправился к Менишкову...»³. У віршованому тексті поеми конструкція, що нас цікавить, зустрічається двічі: *Нагрянул Карл на Русь войной / – Все на Украине ополчилось*⁴; *Мазепа с северным героем / Давал в Украине бой за боем*⁵ (тут і надалі у цитуванні виділено нами. – М. З.). Незабаром О. С. Пушкін, «Полтаву» якого не запідозриш у прояві надлишкової прихильності до української ідеї, писав-таки з прийменником *в*: *Незавно Карл поворотил / И перенес войну в Украину*⁶ (явний інтертекстуальний зв'язок з декабристами); *Старик Палей из мрака ссылки / В Украину едет в царский стан*⁷. Проти цих двох вичерпних прикладів у тексті «Полтави» немає відповідної конструкції з прийменником *на*. Можна було б подумати, що О. С. Пушкін вжив указані форми із міркувань збереження рими і віршованого розміру – та не той рівень таланту, щоб на догоду римі підлаштувати граматику. Ось і в прозових ремарках до твору поет пише: «Езуит Заленский, княгиня Дульская и какой-то болгарский архиепископ, изгнанный из своего отечества, были главными агентами Мазепиной измены. Последний в виде нищего ходил из Польши в Украину и обратно»⁸. То хіба ж К. Ф. Рилєєв, або О. С. Пушкін, або інші писали і пишуть не по-російськи? Звісно, по-російськи.

Хоч як це не очевидно, тут слід пояснити семантичне підґрунтя того, чому багато хто в Україні та особливо в Росії, за історичним прикладом Ніни Андрєєвої, «не може поступатися принципами» у використанні аналізованих форм. Прийменник *в* (*у*) в українській мові, сполучуючись з місц. *в*. при вираженні просторових відношень уживається, серед іншого, при означенні предмета, місця, простору, де відбувається дія чи хто-небудь або що-небудь перебуває⁹. Те ж саме значення має і російський прийменник *в*. При тому український прийменник *у* (*в*) та його російський відповідник *в* у цьому значенні підкреслюють певну доцентрову організацію позначуваного топосу, периферія якого від своїх меж тяжіє до центру, організується тим центром.

³ Там же. – С. 206.

⁴ Там же. – С. 219.

⁵ Там же. – С. 223.

⁶ Пушкин А. С. Избранные сочинения. В 2-х т. Т. 1. – М.: Худож. лит-ра, 1980. – С. 610.

⁷ Там же. – С. 611.

⁸ Там же. – С. 622.

⁹ Словник української мови. В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. 1. – С. 270.

Прийменник *на* у сполученні з місц. в. в українській мові також здатен передавати тотожні значення межової організації топосу: *На господі у себе Чайченко такий самий небалакучий, як і в людях* (Марко Вовчок); *Про Андрія забули й думати на селі...* (Михайло Коцюбинський)¹⁰: пор. рос. *первый парень на селе; остаются на хозяйстве*. Але в цьому випадку підкреслюється саме просторовість певної події, предмета, стану, явища безвідносно до центру.

У давні часи прийменник *на* у такому значенні використовувався значно ширше: *Бысть гладъ крѣпокъ на странѣ той; Почали бѣхоу грабити недобрии лю(д)е села и дворы в городѣ, и клѣти на городѣ; Села къ Новугороду по Фектистовѣ грамотѣ, что на Тѣри докончалъ*¹¹. Або ось таке повідомлення про завершення будівництва Спасо-Преображенського собору в 1292 р.: *...иконописцы подписаши на Тѣри церковь камену святого Спаса...* Цікаво поглянути в цьому аспекті на назву *Москва*. Перша її літописна згадка в Іпатіївському літопису під 1147 р. фіксує форму *в Москову* («*Приди ко мне, брате, в Московъ*»¹²) – йдеться про місто. А ось надалі конструкція *на Москві* тощо зустрічається в літописанні численну кількість разів, наприклад, у Лаврентіївському літопису: *приѣхаста на Москву, поѣди мало на Москвѣ, Михалко с Москвы поѣха* (під 1174 р.), *прииде изъ Царяграда на Русь пресвященныи Киприянь митрополит на свою митрополью на Москву* (під 1382 р.); *приде из Орды на Москву князь великыи Василеи Дмитревичъ* (під 1391 р.) тощо. Попри те, що при аналізі назви слід зважати на її омонімію – *Москва* як місто, *Москва* як ріка, *Москва* як населення князівства, *Москва* як князівство, – серед контекстів є однозначні приклади форми *на Москві* у значенні у *Московському князівстві*. Як яскравий приклад цього можна навести місце під 1401 р. із Євреїновського літопису: *Того же году в Новегороде и на Москвѣ, и в Ладогѣ, и в Порхове, и в Тѣсове, и в Торжку, и во Тѣри, и в Дмитрове, и по всем руским волостем было повѣтріе велми велико*¹³.

¹⁰ Словник української мови... К., 1974. – Т. 5. – С. 8.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – СПб., 1902. – Т. 2. – Стлб. 264.

¹² ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стлб. 339.

¹³ ПСРЛ. – Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – С. 231.

Підкреслимо ще, що з-посеред наведених вище форма *с Москвы* є граматико-семантичним антонімом до форми *на Москвъ*: пор. проти цього *кто въ Києвъ нача первѣе княжити(и) и откуду руская земля стала есть* (у заголовку Повісті временних літ), *пришедшу въ свои градъ Києвъ* (про Кия в тій же самій Повісті) при виразах на зразок *ишедъ бо ис Києва* (під 975 р.). В останніх прикладах відображена граматико-семантична антонімія форм *въ Києвъ* – *ис Києва*. Таким чином, приклади ілюструють змінність мовного узусу у вживанні прийменників *у (в)* та *на*.

Принагідно звернемо також увагу на назву *Русь*. Пошуки етимології цієї назви, яким присвячена величезна кількість публікацій, залишили осторонь функціональну історію назви за писемними джерелами. Так ось: митрополит Кипріяни прибуває *на Русь*, тому що *Русь* тут не назва Московського князівства, і *на Москву* тому, що саме Московське князівство ще не є тим потужним і єдиним центром, яким воно почне ставати зовсім незабаром.

Взагалі ж назва *Русь* у процесі перебирання її московськими землями поступово втрачає хоронімічне значення і все більше виявляє свій символізуючий сенс. Це видно з того, що давньоруська форма *в Русі* давним-давно вийшла з ужитку – сьогодні вживається форма *на Русі* (рос. *на Руси*). Тут до назви поеми М. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо?» як до прикладу наведемо тільки такий факт: пошукова система Google на запит «на Руси» виводить приблизно 1 390 000 входжень в Інтернеті, тоді як на запит «в Руси» повертається близько 27 100 входжень, при тому в останньому випадку вони стосуються саме історичної проблематики. Відповідні запити українською мовою дають близько 80 000 входжень для першого випадку та понад 92 000 входжень (при тому, що омоформа *у русі* (від *рух*) не відокремлюється у пошуку), а основна маса обох входжень також стосується історичної проблематики. Між іншим, це є статистичним свідченням того, що у поточній лінгвосвідомості як росіян, так і українців назва *Русь* сьогодні однозначно закріплена за Росією.

Натомість у минулому, коли Руські землі ототожнювалися з князівською державністю Києва, в літописанні бачимо формулу *в Руси: а Олговичи послаша*

моужи свои и водиша великого князя Всеволода ко кръсту, а Романа в Руси (1204). «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» наводить подібні цитування буквально розсипом: наприклад, *Се бо токмо Словѣнск язык в Руси. Поляне, Деревляне, Ноугородъци, Полочане, Дреговичи, Стѣверъ Бужане ... послѣже ... Вельняне; первое преложены книги Моравѣ. яже прозвасе грамота Словѣньска. яже грамота есть в Руси и в Болгарѣхъ Доунаиска*¹⁴. Попри те, що у подібних випадках також слід розмежовувати назву *русь* як етнонім (тоді *в русі* = *серед русі*, *у русів*) та назву *Русь* як хоронім, все ж конструкція *в Русі* щодо Київського князівства є беззаперечною: легко знайти багато літописних прикладів, коли про тих, хто їде до Києва з інших князівств, пишеться що той їде *в Русь*. Можна, звичайно, деталізувати функціональну еволюцію назви, проте таке завдання виходить за межі даної публікації.

Відтак функціонально-семантична антитеза форм *на Україні* – *в Україні* виявляється типологічно зіставною з диференціацією форм *в Русі* – *на Русі* та *в Москві* – *на Москві*. Не вдаючись до окремого розгляду питання про етимологічне походження назви *Україна*, зауважимо лише наступне. Відомі виведення цієї назви від незасвідченої племінної назви *укра* (С. Плачинда) або від того ж кореня, що й дієслово *украяти* ‘відтяти’ (тоді *Україна* – це відвойована, *украяна* мечем територія, як вважав С. Шелухін), не є переконливими. А так чи інакше, однак сама назва *україна* (ще не як хоронім, тобто на доономастиній стадії свого існування) позначає з найдавніших часів її фіксації окраїнні, порубіжні землі.

Про це, на наше переконання, свідчить уже перша літописна згадка назви під 1187 р. Як відомо, навесні того року київський князь Святослав зі своїм сватом Рюриком організували похід на половців, до якого приєднався переяславський князь Володимир Глібович. На звернення Володимира Глібовича до Святослава і Рюрика йому з дружиною і разом із чорними клобуками дозволили виступити попереду основних сил, *зане бѣ моужь бодрѣ и дерзокъ и крѣпокъ на рати, всегда бо тосняся на добра дѣла*. Проте серед

¹⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 117-124.

чорних клобуків виявилися зрадники, які попередили своїх сватів половців і ті встигли вчасно відійти за Дніпро. На поверненні додому після невдалого походу Володимир Глібович важко захворів і помер. Про жалобу за князем літописець пише так: *... и плакашася по немь вси Переяславци, бѣ бо любя дружиноу, и злата не сбирашеть, имѣния не щадяшеть, но даяшеть дружинѣ, бѣ бо князь добръ, и крѣпокъ на рати, и моужьствомъ крѣпкомъ показаяся, и всякими добродѣтелми намолненъ. О нем же Оукраина много постана*¹⁵.

Весь контекст свідчить про те, що назва *украина* в даному разі не стосується усіх Київських земель. Так, літописець першими називає переяславців. А ось якби він під назвою *украина* мав на увазі і київські землі, то саме кияни були б першими на кінчику його пера. Далі зрозуміло, що передусім переяславцям був любий своїми чеснотами Володимир Глібович. Киянам від його щедрот не перепало, отож дивно було б, аби Київська земля, маючи свого великого князя, так побивалася за сусіднім рядовим князем, щоб те було аж предметом київського літописного запису у такому ключі.

Натомість привертає увагу інше: межуючи зі східним граниччям Київського князівства, саме Переяславське князівство на своєму сході і півдні межувало з Диким полем і відігравало роль важливого форпосту Русі в обороні від половців. Смерть Володимира Глібовича, який, очевидно, умів чинити опір Дикому полю і який умів лагодити з чорними клобуками (а вони відігравали величезну роль у військово-політичному житті Русі та в її протистоянні з половцями), в момент піку протистояння з половцями, коли їх бойові сили вислизнули від князя (та ще й перед літом, коли степ годує половецьких коней), справді могла з особливою стурбованістю сприйнятися південно-східним переяславським порубіжжям, бо саме йому першому як тогочасній *україні* руських земель загрожувало половецьке вторгнення. І справді весь той рік пройшов у постійних сутичках Русі з половцями, допоки насамкінець взимку за допомогою тих же самих чорних клобуків половців було відігнано від їх веж аж

¹⁵ ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Стлб. 652-653.

до Дунаю. Отже, дотичні докази свідчать, що перша літописна згадка назви *україна* стосується саме порубіжних зі степом руських земель.

Наступна літописна згадка назви *україна* з'являється тут же під 1189 р. і є більш прозорою з погляду її віднесеності до окраїнних земель. Згідно літопису, галицькі мужі запросили Ростислава Берладничича на княжіння і той з дозволу смоленського князя Давида *еха и Смоленьска* (= из>ис Смоленьска) *в борзѣ и приѣхавшию же емоу ко Оукраинѣ Галичкои, и взя два города Галичькии и оттолѣ поиде к Галичю*¹⁶. Отже, Ростислав виїхав із Смоленська і коли досяг *україни* Галицького князівства, взяв два галицькі міста (ясна річ, периферійні), а відтак вирушив на Галич – центр князівства. Щоб переконатися у такому розумінні, варто лише поглянути на передуючі наведеній щойно цитаті нагадування князівства в цьому ж таки літописному епізоді: *Святослав же оутаився Рюрика ... яко же дадять емоу Галичѣ; аже хочеть ити на Галичѣ; и тако здоумавше поидоша к Галичю; рядящимся о волость Галичкоюю; не хотѣ подѣлитися Галичомѣ; послашася Галичькии моужи к Ростиславоу к Берладничичю, зовоуще его в Галичѣ*. Попри звичну для тих часів метонімію (місто Галич і князівство Галич) виразно видно, що літописець ніяк не має на увазі *Україну Галицьку* як частину якоїсь (більшої?) *України* чи взагалі як хоронім – це просто найближче до смоленських земель галицьке пограниччя.

Даремне було б на той час шукати якийсь хоронімічний сенс і в подальших ранніх згадках назви *україна* – завжди в таких випадках йдеться про порубіжні території¹⁷. Яскравий приклад значення як воно закарбоване в народній свідомості для слова *україна* подається у хрестоматії М. Дурново: *На цим мисти була украина. В ту пору тут нихто не жив, и не було цѣго селенія; гора покрыта була лисами, де водывся разный дыкый звир, та жылы розбойныки, а долины – так це була настояща бизодня: болота та очерета, перве на перве почалы тут селыцьця люды захожи...* (Харківська губернія)¹⁸. Подібні значення для слова *україна* засвідчують також і тлумачні словники української та російської мов. Саме до таких не організованих владним центром *україн*

¹⁶ ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись... – Стлб. 664.

¹⁷ Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі... – С. 165-167.

¹⁸ Дурново Н. Хрестоматия по малорусской диалектологии. – М.: Синодальная типография, 1913. – С. 11.

пасує прийменник *на*: для усього, що тут відбувається, що тут знаходиться, розташовується тощо, – для усього така *україна* є ареною, *на якій* воно себе виявляє. Ось чому так солодко декому сьогодні триматися за форму *на Україні* – нею підкреслюється несправжність, позірність української самостійності.

Проте не слід забувати, що серед багатьох *україн* виявилася одна особлива: це та частина Дикого поля, що стала осереддям української козаччини з її Запорозькою Січчю. Саме до цієї *України* повної мірою слід застосувати міркування С. Шелухіна, бо вона справді здобута козацькою звитягою і козацькою шаблею відтята від ворожих зазіхань. У цьому випадку до такої *україни* вже починає застосовуватися прийменник *в* (*у*), що й демонструється у творчості російських декабристів та О. С. Пушкіна, які розглядають Україну часів Мазепи як державу. Своєрідним чином історія назви *україна* (*Україна*) перегукується зі своєю посестрою – назвою *Країна* в Далмації (пор. ще *Книнська Країна*, *Воїна Країна* та ін.). За походженням ця власна назва пов'язана з апелятивом *країна* 'порубіжна область держави, де організована військова оборона, границя; край, уділ', а також заст. 'військо; рать'. Похідне від цього слово *країшник* позначає мешканця *країни*, граничара. Ось одна із сучасних оцінок: «Найбільш гордим ім'ям, яке могло датися сербину, є – країшник. Високий, прямий, граничар, хоробрий і помірковано хитрий, країшник є символом сербської ратної традиції. Країшниками називалися найхоробріші ратники, від яких постала духовна, правдива аристократія». Ми навмисне не подаємо посилання на джерело цитування, оскільки проблема сучасної Країни є занадто болючою для сучасних Сербії та Хорватії і ця проблема не є предметом даної публікації. Звернемо увагу на інше: досить замінити назву *країшник* на назву *козак*, як одержимо історичний портрет запорожця-характерника. Недарма у зв'язку з ліквідацією Катериною II Запорозької Січі 1775 р. на охорону рубежів новоствореної Новоросійської губернії (колишнього Дикого поля, осереддям якого і перебували на той час землі самовільного запорозького козацтва) було запрошено саме сербів і чорногорців як досвідчених граничарів-країшників – *українців* з іншого краю Славії.

Подальша історія назви *Україна* щасливо збіглася з тим, що геній українського народу втілювався у творчості Т. Г. Шевченка, якому тогочасна Україна була «малою батьківщиною». Справді, звичайним асоціативним оточенням до назви *Україна* є у Шевченка образ степу, Дніпра, курганів-могил, моря. Вершинним твором тут слід назвати «Заповіт» Кобзаря з його початком: *Як умру, то поховайте / Мене на могилі, / Серед степу широкого, / На Вкраїні милій*. Однак поруч згадуються й такі рядки: *Холоне серце, як згадаю, / Що не в Україні поховують, / Що не в Україні буду жити*. До цього долучається також назва іншого вершинного твору – *І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє*.

За оцінкою Ю. О. Карпенка, Т. Г. Шевченко «уславив Україну своїм творчим подвигом» і «надав величного змісту ... її імені». Зголошуючись з цією думкою, беремося додатково стверджувати, що Кобзар зробив ще більше: оспівана в його поезії і піднесена на рівень загальнонаціональної свідомості, назва первинно невеликої території *Україна* стає сучасним символом консолідації всього українського народу, і саме з цієї символіки починається тріумфальний поступ назви в її поширенні на всю територію сучасної України. Не випадково після Т. Г. Шевченка спостерігається спалах появи псевдонімів, похідних від слова *Україна*. Серед них сяє ім'я *Леся Українка*, проте початок цієї серії поклав, очевидно, один із перших біографів Шевченка О. Я. Кониський. Усього ж таких псевдонімів на часи Валуєвського циркуляру (1863 р.) та Емського указу (1876 р) стосовно заборони українства виявляється, за нашими підрахунками за «Словником українських псевдонімів і криптонімів» О. І. Дея, не менше 30¹⁹. Принагідно зазначимо, що й досьогодні на теренах колишньої Югославії є поширеним прізвище *Крајишник (Krajišnik)* – за доономастичною семантикою те ж саме, що й *українець*.

Відтак настав час пригадати про наших московських колег та нагадати їм (названим у даному конкретному випадку цієї статті) принаймні кілька особливостей функціонування літературної мови. По-перше, система загальнонаціональної мов завжди багатша за те, що використовується

¹⁹ Див.: Дей О. І. Словник українських псевдонімів і криптонімів (16-20 ст.). – К.: Наук. думка, 1969.

літературною мовою: пор. окання та акання як особливість російської національної фонетики, та акання як норму російської літературної мови (при збереженні елементів окання – *концерт, костюм* тощо у спеціальних випадках літературної вимови). Форми *в Україні / на Україні* (відповідно *в Украине / на Украине*) потрапляють під цей критерій цілком.

По-друге, норма літературної мови та узуальна мовна практика є явищами історично змінними: пор. *в Русі – на Русі, на Твері – в Твері* тощо. І в цьому відношенні форми *на Україні / в Україні* не суперечать принципу історизму. По-третє, у процесі поступової зміни певної ділянки мовної норми певний час можуть співіснують дві альтернативні форми – нова і стара з тим кінцевим підсумком, що одна із форм може застаріти та зійти на нівель. І тут форми *на Україні / в Україні* не суперечать мовним закономірностям. Доречно звернути увагу, що форма *в Україні* та її варіації зустрічаються у Шевченка не менше 45 разів і форма *на Україні* з її варіаціями зустрічається не менше 68 разів²⁰. Наведені ж вище цитування з Кобзаря показують, що особливого навантаження в розмежуванні цих форм не існує. З цим узгоджуються й наведені вище два приклади з К. Ф. Рилєєва.

Більше того, мовна спільнота час від часу вдається до повернення мовних явищ із історичного стану – хоч би наприклад: в СРСР з листопада 1942 р. поступово починає реанімуватися ненависне колись старорежимне слово *офіцер* замість назви *командир Червоної Армії*, за якихось 30 років після того повернулися із історичного забуття військові звання *прапорищик* та *мічман*, ще пізніше були активовані також ненависні колись звертання рос. *господин*, укр. *пан* тощо. На рівні інших семіотик можна навести приклад повернення погонів у Червоній Армії в січні 1943 р. або нещодавнє масове навернення до християнства практично усієї комуністично-атеїстичної партноменклатури (яка почала принародно осіняти себе хрестом – елемент релігійної семіотики).

Разом усе сказане значить, що вживання форм *в Україні (в Украине)* та *на Україні (на Украине)* не є проблемою граматичної норми обох мов, не є і проблемою мовної вправності чи невправності, правильності чи

²⁰ Словник мови Шевченка. В двох томах. – К.: Наук. думка. – Т. 2. – С. 359-360.

неправильності. Проблема лише в тім, що сьогодні у поглядах на вживання обох форм поляризувалися дві позиції: гаслом української позиції є доцентровий за значенням прийменник *в* (*у*), який підкреслює самостійну державність України, тоді як протилежним гаслом стала форма *на Україні*, селективно з двох можливих варіантів успадкована Радянським Союзом від імперської Росії – підкреслено принципове вживання цієї форми символізує небажання (пряме чи облудно приховане) українську незалежність визнавати. Перед нами, таким чином, відносно рідкісний випадок, коли не колір (*білий* – *червоний*, *помаранчевий* – *біло-блакитний* тощо), не лексичне позначення ідеологічної орієнтації (*лівий* – *правий* та ін.), не знаки рознізнення (*ромби* та *трикутники у петлицях* – *погони*), не звертання (*господин* – *товариш*) – граматична форма стає ідеологемою, своєрідним *filioque*, що у свій час розділив символ віри на варіанти Західної та Східної церков.

Коли брати за великим рахунком, то полярно щодо інших маркована мовна одиниця може стати своєрідним гаслом попри свою семантику (на теренах філології доречно пригадати слово *молодограматики*, яким у свій час іронічно були названі представники молодого покоління мовознавців у Лейпцігу та яке стало гаслом нового етапу розвитку мовознавства (думки)). Стосовно нашої ситуації скажемо, що, наприклад, угорці ніяк не страждають від того, що живуть *на Угорщині* – саме таке поморфемне значення має аглютинативна форма *Magyarországon* (пор. проти цього *Oroszországban*, *Ukránban* – поморфемно ‘в Росії’, ‘в Україні’). Навпаки, пояснюючи іноземцеві цю особливість своєї мови, угорець з особливим почуттям також підкреслить ще й те, що угорці мешкають також *на Будапешті*, *на Сегеді* (такою є семантика словоформ *Budapesten*, *Szegeden*) тощо, але *в Дебрецені* (*Debrecenben*) та в інших містах. Між іншим, не виключено, що до подібного ж субстратного угрофінського архетипу можуть звестися давні форми *на Москві*, *на Твері* проти форм *в Новгороді*, *в Торжку*, *в Києві*.

Однаке з назвою *Україна* склалося так, як воно є: символом самостійної державницької організації стала історично виправдана форма *в Україні* (*в Україні*). Коли б деякі російські філологи помірковано підійшли до цього

питання і зважили на викладені вище факти (вони ж бо не є незбагненою таємницею – на них лише треба неупереджено поглянути!), то мали б погодитись, що ця форма для російської мови має право на існування з усіх кутів зору. Тим більше (звернемо на це особливо увагу ономастів!), що йдеться не про перше-ліпше слово, а про власну назву країни, яка під цією назвою визнана міжнародною спільнотою. Певним чином ця назва є монополією України (пригадаємо, як Греція не хоче визнавати сусідню країну саме через те, що вона називається *Македонія*: тим самим Греція проголошує свою монополію на цю історичну назву однієї з провінцій колишньої Візантії і назву сучасної північної частини Греції). Тому навіть з протокольнo-дипломатичних міркувань Російська Федерація мала б погодитись на форму, обрану в даній ситуації Україною, не кажучи вже про те, що Україна, як володар цієї назви, мала б, на наш погляд, підстави гідно наполягати на використанні форми *в Украине* російськими дипломатами та урядовими посадовцями при міждержавних та міжнародних дипломатичних зносинах, оскільки ця форма прийнята мовною практикою України для української та російської мов та не суперечить ані нормам, ані системі російської мови, ані офіційній позиції Російської Федерації щодо незалежності України.

Нарешті зауважимо ще з приводу жупелу креолізації слов'янського мовлення в Україні. Невже російські колеги не знають, що Україна має потужну філологічну традицію, у тому числі традицію шкільного та вузівського викладання словесності як української, так і російської? Нагадаємо принагідно, що саме завдяки випускникам Києво-Могилянської академії, які служили і вчителювали на Холмогорщині, майбутній перший російський академік Михайло Ломоносов познайомився з «Граматикою словенською» українського вченого Мелетія Смотрицького, а потім і сам навчався за нею в Києво-Могилянській академії, а потім ще й заклав і підвалини вітчизняної філологічної науки в її сучасному розумінні. Отож того мовного хаосу, що його пророчать Україні за 15-20 років, не буде, бо Україна має відповідну традицію, наукові та навчальні інституції, законодавчі положення – усе це стоїть на охороні мов України. Інша річ, що ця охорона не є досконалою і Україна

справді має складні соціолінгвістичні проблеми, викликані близькосторідненою двомовністю своїх громадян. Але такі проблеми мають вирішуватися на шляхах наукового і просвітницького підходу до них.

Насамкінець підкреслимо наступне: як це не парадоксально чи навіть крамольно може сприйнятися, але та чи інша країна, та чи інша нація не мають монополії на свою мову. Нагадаємо, що у світі можна нарахувати як мінімум 19 варіантів англійської мови в наступних країнах: Австралія, Беліз, Великобританія, Гонконг, Зімбабве, Індія, Індонезія, Індонезія, Ірландія, Канада, Каріби, Малайзія, Нова Зеландія, Сінгапур, США, Трінідад і Тобаго, Філіпіни, Південно-Африканська республіка, Ямайка. А для іспанської мови таких варіантів мається 21. Навіть для російської мови текстовий редактор Word сьогодні пропонує два варіанти – російська мова Росії та російська мова Молдавії (не Молдови!) (різницю між мовами не назвуть, можливо, навіть самі творці текстового редактора з комп'ютерної імперії Біла Гейтса). Маючи подібний світовий досвід, констатуємо: було б надзвичайно прикро, коли б за декілька років (ті ж самі визначені О. В. Суперанською 15-20) нова версія удосконаленого текстового редактора запропонувала ще й варіант російської мови в Україні. Такого шляху функціонально-дивергентного розвитку російської мови слід уникнути. Але підхід *à la grand-russe* у поглядах на проблему має бути знятим з порядку денного як такий неприпустимий анахронізм, якому жодна реанімація не допоможе.